

Agnieszka Golczyńska-Grondas

Uniwersytet Łódzki

DZIAŁANIA NA RZECZ DZIECI ZAGROŻONYCH MARGINALIZACJĄ W NAJWIĘKSZYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO. PRÓBA OCENY¹

Streszczenie

Tekst, który powstał na podstawie badań socjologicznych przeprowadzonych w latach 2008-2010 w ramach projektu „Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy w największych miastach województwa łódzkiego – WZLOT”, traktuje o działaniach podejmowanych przez władze samorządowe, instytucje i organizacje na rzecz dzieci i młodzieży zagrożonych wykluczeniem w siedmiu największych miastach województwa łódzkiego. Mimo znacznej liczby realizowanych i zróżnicowanych form oddziaływań kierowanych do zbiorowości zamieszkujących zubożałe sąsiedztwa zaobserwowano zjawiska takie jak brak uczestnictwa część dzieci zamieszkujących „enklawy biedy” w proponowanych aktywnościach, międzygeneracyjnej transmisji ubóstwa dotyczącej także najmłodsze jednostki oraz utrwalanie się biedy w pewnych fragmentach przestrzeni miejskiej...

Summary

This article is a result of sociological research conducted in the years 2008-2010 within the “WZLOT” project. It focuses on activities undertaken by local authorities, institutions as well as NGO’s in seven main cities of Łódź voivodship towards children and teenagers in danger of marginalization. The results of research show that despite many initiatives aimed at impoverished neighbourhoods, some alarming problems – like intergenerational transmission of poverty, lack of children participation in the activities proposed or preservation of poverty at certain urban areas - may be observed.

1 Artykuł niniejszy stanowi pewien skrót szczegółowych analiz zawartych w raporcie „Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego. Raport końcowy + rekomendacje” (Warzywoda Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010) oraz w tekście mojego autorstwa „Rekomendacje dla władz lokalnych oraz instytucji realizujących zadania polityki społecznej” (Golczyńska-Grondas 2010).

Wprowadzenie

W latach 2008-2010 w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego realizowany był projekt „Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego – WZLOT”². Realizatorzy projektu zainteresowani byli przede wszystkim zdiagnozowaniem zagrożenia reprodukcją biedy i wykluczenia społecznego w samej Łodzi i w sześciu dużych miastach województwa łódzkiego liczących powyżej 50 tysięcy mieszkańców³ oraz wspieraniem regionalnej polityki społecznej wobec osób zamieszkujących miejskie „enklawy biedy”⁴. Cele tego przedsięwzięcia badawczego dotyczyły między innymi ustalenia stopnia nasilenia biedy wśród dzieci w poszczególnych miastach oraz opracowania diagnozy sytuacji i potrzeb dzieci żyjących w warunkach stwarzających szczególne zagrożenie kontynuacją biedy i wykluczenia także w przyszłości. Jako że w procesie transmisji biedy szczególne znaczenie ma jakość życia w dzieciństwie i podejmowana wówczas interwencja (lub brak takiej) (Warzywoda-Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010: 14), dokonano zestawienia działań podejmowanych przez różnego rodzaju instytucje i organizacje wobec dzieci, młodzieży i rodzin zagrożonych ekskluzją społeczną w poszczególnych miastach. W artykule niniejszym przedstawiam podstawowe ustalenia poczynione przez zespół badawczy⁵ dotyczące sytuacji dzieci i adolescentów, którzy potencjalnie uczestniczyć mogą w procesie dziedziczenia ubóstwa w miastach regionu łódzkiego oraz podejmuję próbę oceny działań instytucjonalnych kierowanych wobec tej zbiorowości.

2 Projekt współfinansowany był przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Działania 7.2.1. Liderem projektu był Uniwersytet Łódzki (Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, Instytutu Socjologii), a partnerem projektu Fundacja Instytut Inicjatyw Społecznych.

3 Miasta te to: Bełchatów, Pabianice, Piotrków Trybunalski, Radomsko, Tomaszów Mazowiecki i Zgierz.

4 Komponent diagnostyczny projektu obejmował 4 niezależnie zrealizowane moduły badawcze: 1) „Bieda w dzieciństwie jako zagrożenie biedą i wykluczeniem społecznym w przyszłości”, 2) „Niepełnosprawność w dzieciństwie jako szczególne zagrożenie biedą i wykluczeniem społecznym w przyszłości”, 3) „Wczesne rodzicielstwo jako zagrożenie biedą i wykluczeniem społecznym”, 4) „Mieszkańcy łódzkich enklawy biedy 10 lat później”. Szczegółowe omówienie założeń, procedur badawczych oraz rezultatów badań znajduje się w raportach wskazanych w spisie bibliograficznym.

5 Pracami badawczymi kierowała prof. zw. dr hab. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska. W skład zespołu wchodził: P. Bunio-Mroczek, J. Dytrych, A. Golczyńska-Grondas, J. Grotowska-Leder, N. Hotets, B. Jankowski, K. Kruszyński, M. Petelewicz, D. Starzyńska, P. Szukalski, M. Tomczak.

Dzieci i młodzież zagrożona marginalizacją w największych miastach województwa łódzkiego – podstawowe ustalenia

W największych miastach regionu łódzkiego, podobnie jak w całym kraju, występuje zjawisko „juwenilizacji biedy” oznaczające, że stopa biedy wśród dzieci jest większa niż stopa biedy dorosłych oraz że dzieci są nadreprezentowane wśród ludności biednej w stosunku do udziału dzieci wśród ludności ogółem. Najwyższą stopę biedy⁶ w dużych miastach województwa łódzkiego odnotowano w roku 2008 w Tomaszowie Mazowieckim, w którym to mieście 25% dzieci żyło w gospodarstwach wspieranych przez pomoc społeczną⁷, i w Piotrkowie Trybunalskim (17,8%), najniższą zaś w Bełchatowie, Radomsku i Pabianicach (nieco powyżej 12%) (Warzywoda-Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010: 26-29). W każdym mieście zidentyfikowano „enklawy dziecięcej biedy” – wzorem wcześniejszych badań przyjęto, że są to rejony szkół podstawowych grupujących dużą część uczniów dożywianych w poszczególnych miastach. Współczynnik biedy wśród uczniów w tych szkołach wynosił 18-52% i w każdym przypadku był ponad dwukrotnie większy niż stopa biedy dziecięcej w danym mieście. W Łodzi, w której w drugiej połowie lat 90-tych przeprowadzono szczegółowe badania wielkomiejskich zubożałych sąsiedztw (Życ i pracować... 1998; (Życ) Na marginesie... 1999) wykazano, że obecnie wyznaczone rejony koncentracji dzieci wspieranych przez pomoc społeczną pokrywają się z 12 uprzednio wytyczonymi „enklawami biedy wielkomiejskiej”, co pozwala na stwierdzenie, że na terenach tych obserwujemy procesy międzygeneracyjnej transmisji ubóstwa i jednocześnie utrwalania się zjawiska koncentracji biedy w pewnych fragmentach przestrzeni wielkomiejskiej (Warzywoda-Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010: 33-36).

Szczególną uwagę w trakcie realizacji badań poświęcono kwestii wykluczenia społecznego osób najmłodszych. Na podstawie ankiet przeprowadzonych z szóstoklasistami z wybranych szkół w „enklawach dziecięcej biedy” we wszystkich miastach stanowiących teren badań⁸ skonstruowano indeks dziecięcej biedy obejmujący brak własnego biurka, brak własnego łóżka, brak dostępu do Internetu i brak samochodu

6 Obliczeń dokonano na podstawie kryterium dochodowego upoważniającego do korzystania z programu „Pomoc państwa w zakresie dożywiania”.

7 W Tomaszowie kryterium dochodowe upoważniające do otrzymywania bezpłatnych posiłków w ramach wspomnianego programu podniesione zostało do 200%, podczas gdy w innych miastach kryterium to wynosiło 150%, co powoduje relatywne zawyżenie udziału osób w gospodarstwach otrzymujących pomoc społeczną.

8 W sumie zebrano 1408 ważnych ankiet w 27 szkołach podstawowych ulokowanych „w miejskich enklawach dziecięcej biedy” (Petelwicz 2010: 121).

w gospodarstwie domowym, brak regularnych kontroli stomatologicznych, brak pracy w przypadku przynajmniej jednego z rodziców oraz brak odwiedzin rówieśników w domu respondenta. Uznano, iż występowanie co najmniej 4 elementów z powyżej wymienionych świadczy o wielowymiarowej deprivacji uczniów, stanowiącej poważny czynnik zagrożenia biedą w dalszym życiu ankietowanych poprzez znaczne ograniczenie ich szans rozwojowych. W całej próbie udział szóstoklasistów doświadczających wielowymiarowej deprivacji wyniósł 13%, najwięcej takich dzieci było w Piotrkowie Trybunalskim (22%), najmniej zaś w Bełchatowie (7%) (Petelewicz, Warzywoda-Kruszyńska 2010: 43-44).

Inwentaryzacja działań na rzecz dzieci i młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym

Jak wspomniano, wartością dodaną projektu było sporządzenie inwentaryzacji działań realizowanych w roku 2008 na terenie każdego z miast na rzecz dzieci i młodzieży ze środowisk defaworyzowanych. Inwentaryzacja ta z pewnością nie była kompletna, zwłaszcza w przypadku Łodzi, nie tylko ze względu na finansowe ograniczenia projektu, ale także z uwagi na brak baz danych o inicjatywach podejmowanych w miastach. Nie przeprowadzono także analiz dotyczących skuteczności lub efektywności oddziaływań danego typu, odnotowując jedynie sam fakt istnienia danej formy i – ewentualnie – ilość osób objętych programem. Mimo tych ograniczeń, zarysować można jednak raczej spójny obraz aktywności instytucji i organizacji kierowanych wobec środowisk wykluczonych oraz pokusić się o próbę ich oceny.

We wszystkich badanych miastach zwraca uwagę fakt, iż aktywności na rzecz dzieci i młodzieży realizowane są przez wiele instytucji i organizacji, które w części zobowiązane są do ich prowadzenia w sposób ustawowy⁹. Ustawa o pomocy społecznej obliguje gminy i powiaty do opracowywania i realizowania strategii rozwiązywania problemów społecznych - w każdym z miast za jeden z celów strategii uznano przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu, w tym marginalizacji dzieci i młodzieży. Aktywności związane z realizacją tego celu podejmują władze samorządowe, instytucje pomocy społecznej, szkoły różnego szczebla oraz instytucje edukacyjne, inne

⁹ Ustawa z 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (Dz. U. z dnia 2.07.2008 r., nr 115), Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2002 r., nr 147), Ustawa z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. z dnia 19.09.2005 r., nr 179) i Ustawa z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z dnia 20.09.2005 r., nr 180).

instytucje i służby społeczne oraz organizacje III sektora z uwzględnieniem kościołów i związków wyznaniowych. W przypadku władz samorządowych zidentyfikowano 12 kategorii rozlicznych działań począwszy od różnego rodzaju subwencji przeznaczonych na bezpłatną naukę dzieci z rodzin spauperyzowanych w miejskich przedszkolach, na organizację wypoczynku letniego i zimowego, na dofinansowywanie pracy szkół, zajęć sportowych, zajęć w bibliotekach miejskich, poprzez wspieranie działalności świetlic środowiskowych aż do organizacji rajdów i konkursów młodzieżowych, a także imprez miejskich dla całych rodzin. Lista działań podejmowanych przez pomoc społeczną (z wyłączeniem prowadzenia placówek opieki całkowitej) obejmuje 19 pozycji, wśród których znajdziemy zarówno prowadzenie placówek wsparcia dziennego, organizację poradnictwa prawnego i psychologicznego dla rodzin i młodych ludzi, realizację programów psychoprophylaktycznych i specjalistycznych dla rodziców, osób uzależnionych, wychowanków opuszczających domy dziecka i ośrodki szkolno-wychowawcze, ale także z jednej strony pilotażowe programy pracy asystentów rodzinnych oraz osadzone już w strukturze instytucjonalnej działania zespołów interdyscyplinarnych, a z drugiej strony raczej tradycyjne działania charytatywne, np. akcje paczek świątecznych czy prowadzenie punktów wydawania żywności. Szkoły podstawowe i gimnazjalne, przynajmniej w niektórych ośrodkach, diagnozują sytuację dzieci wymagających wsparcia z powodu ubóstwa (również poprzez wywiady środowiskowe prowadzone przez pedagogów szkolnych w domach uczniów), prowadzą różne formy pracy korekcyjnej i wychowawczej (zajęcia wyrównawcze, koła zainteresowań, pomoc w odrabianiu lekcji, a nawet zakładanie świetlic opiekuńczo-wychowawczych realizujących zajęcia korekcyjne) oraz – dzięki wsparciu sponsorów lub/i dobrowolnym składkom nauczycieli - organizują przynajmniej dla części uczniów wsparcie materialne w postaci darmowych podręczników, przyborów szkolnych, dofinansowania do wycieczek szkolnych, wyjść do kin i teatrów, a także dożywiania ubogich uczniów niespełniających kryteriów programu „Pomoc państwa w zakresie dożywiania”. W większości miast szkoły realizują także programy profilaktyczne i zajęcia socjoterapeutyczne dla swoich uczniów. Niektóre szkoły organizują również zajęcia dla rodziców oraz festyny rodzinne. W systemie edukacyjnym mieszczą się poradnie psychologiczno-pedagogiczne, które w przypadku mniejszych ośrodków „obsługują” cały powiat. W przeciwdziałanie marginalizacji dzieci i młodzieży włączają się także inne instytucje i służby miejskie – policja, sądy oraz organizacje

związane z rynkiem pracy. Osobną kategorię oddziaływań stanowią projekty realizowane przez organizacje III sektora, zarówno świeckie, jak i związane z kościołami (katolickim i protestanckim) oraz ze związkami wyznaniowymi. Najbardziej typowe formy działań NGOs to prowadzenie świetlic środowiskowych oraz wyjazdów wakacyjnych. Oprócz tego na liście obejmującej 15 form działań znajdziemy także prowadzenie programów profilaktycznych dla osób uzależnionych oraz doświadczających przemocy domowej, działania na rzecz wspierania rodzicielstwa zastępczego, pedagogikę uliczną i oczywiście organizację imprez świątecznych i charytatywnych.

W sumie lista form oddziaływań podejmowanych wobec dzieci i młodzieży ze środowisk defaworyzowanych oraz członków ich rodzin w dużych miastach regionu łódzkiego obejmuje około 50 pozycji (z pominięciem realizacji zadań własnych, takich jak prowadzenie żłobków, przedszkoli, placówek opieki całkowitzej, etc.), co mogłoby dać podstawy do stwierdzenia, że oferta pomocowa jest wystarczająca i zróżnicowana. Odnotowano także fakt realizacji różnorodnych inicjatyw, które niewątpliwie mają wymiar integracyjny (np. dostępność świetlic środowiskowych dla wszystkich chętnych dzieci, a nie tylko dzieci z rodzin ubogich, w Tomaszowie Mazowieckim, naukę pływania dla wszystkich dzieci w Pabianicach). Ustalenia wynikające z zamieszczonego powyżej zestawienia nie są już tak optymistyczne, jeżeli przytoczymy wyniki ankiet zrealizowanych wśród szóstoklasistów z biednych sąsiedztw. Ogólnie rzecz biorąc co 3. ankietowany nie uczestniczy w żadnej z form spędzania czasu wolnego organizowanych przez kluby sportowe, zespoły muzyczne, harcerstwo, świetlice środowiskowe, parafie, domy kultury. Przy czym od 9% do 14% badanych twierdziło, że nie ma możliwości uczestnictwa w tego typu zajęciach; 17- 35% respondentów, w zależności od miasta, uczestniczy w co najwyżej dwóch z pięciu form zajęć pozalekcyjnych proponowanych przez szkołę; 12-27% szóstoklasistów nigdzie nie wyjeżdża w czasie wakacji; od 4% do ponad 10% nie korzysta z żadnych form wypoczynku wakacyjnego z uwzględnieniem zajęć organizowanych w ich mieście (Petelewicz 2010: 129-134). Na tej podstawie stwierdzić można, iż pewna część uczniów szkół podstawowych ulokowanych w biednych sąsiedztwach jest po prostu wykluczona z partycypacji w różnych formach zajęć oferowanych dzieciom i młodzieży na terenie dużych miast województwa łódzkiego. Odwołując się do opinii praktyków można przy tym postawić niezweryfikowaną jak dotąd badawczo hipotezę, iż brak uczestnictwa charakterystyczny jest

przede wszystkim dla dzieci najbardziej zdeprymowanych, wywodzących się z najtrudniejszych środowisk i sprawiających największe kłopoty wychowawcze, a więc w największym stopniu potrzebujących pomocy. O samej zaś nieskuteczności przynajmniej części podejmowanych działań świadczyć może wspomniany wcześniej fakt „zastygania” ubóstwa w pewnych fragmentach przestrzeni miejskiej w samej Łodzi¹⁰.

Konkluzje – próba oceny podejmowanych działań

Jedno z podstawowych pytań związanych z przeprowadzoną inwentaryzacją działań dotyczy uwarunkowań, które ograniczać mogą efektywność i skuteczność podejmowanych działań. W mojej opinii istotne są tutaj następujące kwestie:

1. Środowiska, w jakich wychowują się dzieci i młodzież zagrożone ekskluzją społeczną to, przynajmniej w części, środowiska wieloprotymowe, w których współwystępują zjawiska takie, jak: bieda, utrwalone bezrobocie, bezradność wychowawcza rodziców opiekunów, problemy zdrowotne, w tym emocjonalne, uzależnienia, przemoc, etc. Tymczasem programy miejskie koncentrują się na wyizolowanych, pojedynczych problemach społecznych, co skutkuje brakiem systemowej i systematycznej pracy o charakterze interdyscyplinarnym.
2. Działania pomocowe/profilaktyczne/naprawcze realizowane są przez wielu aktorów instytucjonalnych, którzy jednak w większości przypadków stosunkowo rzadko nawiązują codzienną współpracę zarówno w sferze diagnozowania problemów społecznych i projektowania, jak i realizacji poszczególnych aktywności, nie są oni zobligowani również w jakikolwiek sposób do wymiany informacji. W rezultacie w życiu rodziny problemowej pojawiać się może wielu specjalistów reprezentujących różne instytucje, podejmujących odmienne decyzje i stosujących zróżnicowane, czasami sprzeczne oddziaływania. Pewne nadzieje budzi fakt tworzenia zespołów interdyscyplinarnych, jednak nie we wszystkich miastach zostały one powołane. Powoływanie takich zespołów

¹⁰ Z badań prowadzonych w ramach projektu WZLOT wynika, że w łódzkich „enklawach biedy” następują nowe silne procesy koncentracji ubóstwa. Analiza historii życia 4. generacji rodzin zamieszkujących zubożałe sąsiedztwa wspieranych przez pomoc społeczną potwierdziła fakt międzygeneracyjnej transmisji biedy, co świadczy jednocześnie o nieskuteczności pomocy kierowanej przez różnego rodzaju organizacje i instytucje wobec tej zbiorowości (Jankowski, Warzywoda-Kruszyńska 2010: 12-14, 44-47).

utrudnione jest nie tylko ze względu na istniejące uwarunkowania prawne, ale także z powodu wzajemnych animozji ujawnianych przez przedstawicieli poszczególnych sektorów (np. pomocy społecznej i sprawiedliwości).

3. Znaczna część zinwentaryzowanych form oddziaływań koncentruje się na organizacji i strukturalizacji czasu wolnego, rozwoju zainteresowań oraz ewentualnie wyrównywaniu braków edukacyjnych dzieci i młodzieży. We wszystkich miastach brakuje specyficznych programów ukierunkowanych na korektę deficytów emocjonalnych dzieci zagrożonych. Brakuje też instrumentów rozpoznawania zagrożeń w przypadku najmłodszych dzieci w okresie niemowlęcym i przedszkolnym i (przeważnie) oddziaływań nakierowanych na rodziny z takimi dziećmi. Warto podkreślić także, że możliwości uczestnictwa w różnego rodzaju programach oraz korzystania z instytucjonalnego wsparcia (z wyjątkiem wsparcia ze strony ośrodka pomocy społecznej) kończą się w momencie uzyskania pełnoletniości. Z historii życia „nastoletnich rodziców” analizowanych przez Paulinę Bunio-Mroczek (Bunio-Mroczek, Warzywoda-Kruszyńska 2010) wynika, że młodzi dorośli „znikają” z pola oddziaływań, przeznaczonych dla młodzieży instytucji, takich jak świetlice, z których dotychczas przynajmniej w niektórych przypadkach korzystali. Nie mają oni także możliwości korzystania ze wsparcia swoich nierzadko dysfunkcyjnych rodzin, a jednocześnie w miastach regionu stwierdzono wyraźny niedostatek instytucji, które mogłyby świadczyć pomoc o charakterze psychologicznym (ośrodków interwencji kryzysowych, darmowych usług psychoterapeutycznych, etc.). Przeżywanie trudności związanych z rozpoczynaniem dorosłego życia, w sytuacji pozbawienia wsparcia w sferze emocjonalnej i materialnej, grozi powrotem do destrukcyjnych mechanizmów z przeszłości¹¹, a co za tym idzie przyczyniać się może do utrwalania mechanizmu dziedziczenia biedy i problemów społecznych.

W rekomendacjach wynikających z analiz przeprowadzonych w projekcie WZLOT, zespół badawczy zaproponował tworzenie lokalnych systemów działań na rzecz integracji społecznej, wdrażanych na terenach koncentracji ubóstwa na podstawie rzetelnych badań naukowych i realistycznie opracowywanych miejskich strategii rozwiązywania

¹¹ Brak wsparcia w przypadku młodych dorosłych oznacza również, że przynajmniej część sił i środków przeznaczonych na realizację zadań pomocowych i profilaktycznych w stosunku do dzieci i adolescentów została po prostu zmarnotrawiona.

problemów społecznych (Golczyńska-Grondas 2010). Podkreślono, iż podstawową kwestią jest opracowywanie i implementacja narzędzi skutecznej interwencji, opartej na obligatoryjnej współpracy i integracji działań wszystkich służb i instytucji. Wydaje się przy tym, iż wprowadzenie tego typu rozwiązania nie wymaga szczególnych nakładów finansowych, bardziej podstawowa jest tu kwestia zmiany w sferze poznawczej - filozofii działania, postaw decydentów, urzędników i samych realizatorów działań.

Bibliografia

- Bunio-Mroczek P., Warzywoda-Kruszyńska W. (2010). *Wczesne rodzicielstwo jako zagrożenie biedą i wykluczeniem społecznym*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Golczyńska-Grondas A. (2010). „Rekomendacje dla władz lokalnych oraz instytucji realizujących zadania polityki społecznej”, *Praca socjalna. Numer specjalny. Lipiec-sierpień 2010*, ss.212-230.
- Jankowski B., Warzywoda-Kruszyńska W. (2010). *Mieszkańcy łódzkich enklaw biedy 10 lat później*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Petelewicz M. (2010). „Wykluczenie dzieci z wybranych aktywności społecznych w okresie adolescencji”, *Praca socjalna. Numer specjalny. Lipiec-sierpień 2010*, ss. 118-134.
- Petelewicz M., Warzywoda-Kruszyńska W. (2010). *Bieda w dzieciństwie jako zagrożenie utrwaleniem biedy i wykluczenia społecznego w przyszłości*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Golczyńska-Grondas A. (2010). *Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego – WZLOT. Raport końcowy + Rekomendacje*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (1998). *Życ i pracować w enklawach biedy*, Łódź: Agencja Projektowo-Wydawnicza ANaGRAF.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (1999). *(Życ) Na marginesie wielkiego miasta*, Łódź: Agencja Projektowo-Wydawnicza ANaGRAF ARTIWA.
- www.wzlot.uni.lodz.pl